

ARHITEKTURA U DOBA KRALJA NIKOLE

Dragica Đurašević Miljić

Our intention in this article was to point to a great and important corpus of the unresearched architecture from the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, during the reign of Prince/King Nikola Petrović Nikole I. Writing of this segment of the Montenegrin history of art would hopefully contribute to raising awareness of the need for common care for the faith of the entire national cultural heritage.

Crnogorska moderna umjetnost ima svoju istoriju. Nažalost, ona još nije napisana i kompletirana ni za jednu likovnu disciplinu. U ovom članku namjera nam je da ukažemo na veliki i važan korpus neistražene arhitekture sa kraja XIX i početka XX vijeka, iz vremena vladavine knjaza-kralja Nikole I Petrovića. Pisanje ovog segmenta crnogorske istorije umjetnosti, nadamo se, doprinijelo bi i sazrijevanju svijesti o potrebi zajedničke brige za sudbinu cjelokupne naše kulturne baštine. Željeli smo, takođe, ovim radom da damo makar mali doprinos čuvanju identiteta gradova i varoši koji su u vrijeme kralja Nikole dobili svoju određenu gradsku fizionomiju.

Podsjećamo, Crna Gora je u svojoj viševjekovnoj historiji prošla kroz nekoliko državnih i kulturnih faza koje su zbog nenaklonjenih joj historijskih prilika i neprekidne borbe za samoodržanje, opstanak i slobodu bile nemilosrdno prekidane. Temelji novovjekovnoj državi postavljeni su dolaskom dinastije Petrović na čelo Crne Gore. I pored ranijih nastojanja, tek od 1878. godine, od Berlinskog kongresa, može se govoriti o opštem crnogorskom preporodu, pa i o kulturnom.

Sticanjem državne nezavisnosti i samostalnosti, skoro trostrukim teritorijalnim proširenjem i novooslobođenim varošima i gradovima, privrednim i kulturnim razvitkom, reformama u državnoj upravi, prosvjeti, obrazovanju, osnivanjem škola, dolaskom izvanjaca i stranaca, ali i školovanjem sopstvenih kadrova stekli su se uslovi za ukupan razvitak crnogorskog društva.

Uspostavljanje diplomatskih veza sa velikim evropskim silama i drugim zemljama, sa Sjedinjenim Američkim Državama, i otvaranje njihovih diplomatskih predstavništava na Cetinju, doprinosili su kulturnom razvoju, bržem i na širem nivou.

Podizanje nekoliko reprezentativnih poslanstava i legacija na Cetinju, kao i dolazak evropskih arhitekata, osim nove kulturne klime donosi i novi duh i ističe novopodignuta zdanja kao uzore. Angažman stranih graditelja na podizanju zgrada za poslanstva znači i prihvatanje određenih stilskih obilježja arhitekture zema-lja iz kojih su dolazili. Takođe, projektanti, graditelji i izvođači ostavljaju svoj lični stvaralački pečat na zgradama u čijem podizanju učestvuju. Na taj način zapravo stvaraju most između tradicije i novih stilova što je upravo i obilježje evropske arhitekture s kraja XIX i početka XX vijeka. To je vrijeme kada i crnogorski gradovi prelaze iz svoje duge, spore evolucije u revolucionarnu fazu „modernizacije“, sa zakašnjenjem od samo nekoliko decenija u odnosu na Evropu. Razumije se, ne u obimu velikih evropskih gradova, ali, prilagođeno našim uslovima, značajno.

Potom, bogatiji sloj Crnogoraca (zanatlije, trgovci, gostioničari, preduzetnici, političari) nastojao je da i svoje objekte za stanovanje i rad podiže drugačije u odnosu na tradicionalnu crnogorsku arhitekturu. Njihova novopodignuta zdanja, za ono vrijeme i prilike zapravo graditeljski poduhvati, svjedoče o statusu i posebnom ukusu naručilaca koji slijede uzore iz neposrednog okruženja, ali i one koje za sebe i svoju porodicu podiže kralj Nikola, ne samo na Cetinju, nego i u Podgorici, Baru, Nikšiću, Danilovgradu, Ulcinju...

Nova obilježja arhitekture imaju i zgrade koje, uprkos skromnim mogućnostima vladajuće kuće i opštem siromaštvu u zemlji, Nikola Petrović obezbjeđuje za škole, upravu, pošte, bolnice, banke, pozorišta, hotele, željezničke stanice. Mada su u pitanju tek započete inicijative i nejasno artikulisane ideje, ipak je tendencija novog i drugačijeg vidljiva. Postepeno, arhitektura nastala u ovo vrijeme, iako strane provenijencije, srasla sa ambijentom u kome je podignuta, ostaje prepoznatljivo obilježje. Danas su ova zdanja ne samo spomenici, svjedočanstva istorije, nego i dokumenti o razvoju stilskih obilježja, uticaja i prožimanja. Svojim osnovnim stilskim karakteristikama, svim sredstvima arhitekture, ove se kuće suprotstavljaju duboko uvriježenoj tradiciji.

U vremenu o kojem je riječ pojedina naselja, prije svih Cetinje, zaličila su makar malo na Evropu, počela su da prihvataju nove, građanske vrijednosti, temelje savremene urbane kulture, koje i danas baštinimo.

Tada je otpočela važna graditeljska djelatnost koja je prihvatila uticaje zapadnoevropske arhitekture i njenih stilskih i funkcionalnih osobenosti. Promijenila su se mjerila i životna koncepcija nove građanske sredine, koja je formirana od trgovaca, ljudi na vlasti i intelektualaca koji sve više prihvataju zapadnjačku kulturu, njen način života, pa tako i arhitektonske slogove i urbanistička rješenja.

Stoga, naš cilj jeste da ukažemo na neophodnost upoznavanja svih vrijednosti onovremene arhitekture na području Crne Gore, odnosno njenih osobenosti koje su sadržane upravo u spremnosti malih, provincijalnih sredina da prihvate jednovremeno egzistiranje istorijskih stilova kao i elemenata avangardne evropske arhitekture – sve varijante neostilova aktuelnih na prelomu dva vijeka, od elemenata gotike, renesanse, baroka i klasicizma do secesije, umjetničkog pravca koji je tek počeo da se pomalja na evropskom kulturnom nebu i predstavlja ulaz u epohu modernizma. Posebnost ove arhitekture je što se radi o stilovima koji na svom izvoristu, prije svega u zapadnoevropskim zemljama, imaju svoj razvojni tok kojeg kod nas nema. Ali, to ne umanjuje značaj naših građevina kod kojih postoji, kao kuriozitet, egzistencija svih faza moderne evropske arhitekture i na koje i želimo da podsjetimo ovom prilikom.

Građevine o kojima je riječ nalaze se u svim većim mjestima u Crnoj Gori i sve one nose u sebi dio tradicije podneblja u kom su podignute kao i novine koje donosi novo vrijeme. Zajedno čine da Crnu Goru možemo posmatrati kao jedinstven kulturni prostor kroz arhitektonsku djelatnost posljednjih decenija XIX i na početku XX vijeka. Ove građevine važne su za valorizaciju cjelokupne moderne crnogorske arhitekture. Mi smo se opredijelili da ukratko podsjetimo samo na one ključne, najreprezentativnije primjere. Želimo da ukažemo na neophodnost njihove ozbiljne naučne obrade što znači da treba biti vrlo oprezan u proučavanju stilova i, u komparativnoj metodi, donositi sudove zasnovane na analizi i posmatranju pojedinačnih objekata kao i na arhivskoj i dokumentarnoj građi. U crnogorskoj historiografiji ne postoji još uvijek sveobuhvatnih studija koje bi na ovaj način tretirale navedeni korpus građevina. Opredijelili smo se da u ovom članku o pojedinačnim spomenicima damo samo osnovne podatke, da podsjetimo na njih i na stanje u kojem se danas nalaze. Svjesno smo izbjegli da govorimo o stilskoj analizi

arhitektonskih spomenika sa kraja XIX i početka XX vijeka, upravo smatrajući da je to moguće tek nakon ozbiljnog naučnoistraživačkog rada koji je za ovaj period graditeljstva neophodan.

Potrebno je napomenuti da smo se o kategorizaciji i stanju spomenika o kojima je riječ informisali na osnovu Izvještaja o stanju nepokretne kulturne baštine u Crnoj Gori iz septembra 2005. godine, a koji je objavljen i kao dio posebne publikacije Ministarstva kulture i medija 2006. godine (*Stanje kulturne baštine Crne Gore*). Nakon usvajanja Zakona o zaštiti kulturnih dobara 2010. godine propisano je da spomenici kulture dobijaju status kulturno dobro i da se revalorizacija kulturne vrijednosti kulturnih dobara izvrši u roku od tri godine. Nažalost, iako je Projekat revalorizacije najavljen kao najznačajniji u kulturi rađen u posljednjih nekoliko decenija, na kojem je radilo dvjesto pedeset (sic!) stručnjaka, iako je po napisima u štampi, Izvještaj o implementaciji Projekta revalorizacije kulturnih dobara Crne Gore Vlada usvojila 31. jula 2014. godine, do rezultata je nemoguće doći. Jer, kao što je sam rad brojnih komisija bio konspirativan i kontroverzan tako je i dan-danas – nema pristupa rezultatima ovog posla. Zbog toga smo u ovom radu i dalje koristili staru terminologiju, smatrajući da je jedini relevantan dokument u tom smislu Izvještaj iz 2005. godine.

Pojedinačni spomenici

Dvorac kralja Nikole– Cetinje Najkompletniju istoriju Dvorca kao građevinskog objekta možemo sagledati zahvaljujući članku Tatjane Jović¹. Na osnovu starije literature i do tada neobjavljene arhivske građe, autorka je rekonstruisala vrijeme

¹ Tatjana Jović, „Dvorac knjaza-kralja Nikole na Cetinju (1863–1916)“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, n. s. knj. I, Cetinje, 2004, 103–138.

izgradnje, obnove i rekonstrukcije Dvorca, počev od 1863. godine, kada je počela izgradnja „velikog i lijepog Dvora“ za knjaginjicu Darinku koja je željela da ima „dvorac sa svim komforom kao u Parizu“ a za koji je Englez Denton, koji je 1865. godine boravio na Cetinju, za tada još nedovršenu palatu napisao da je „sasvim po formi njemačkih kuća, no spolja imađaše nešto od mletačkog stila“. Nakon odlaska knjaginjice Darinke iz Crne Gore, palata dovršena 1867. g. postala je knjaževa rezidencija. Za novu namjenu bilo je potrebno uvećati prostor, za šta je angažovan austrijski inženjer Pakler, koji je već radio na Cetinju. Na kasnijim rekonstrukcijama i nadogradnjama radili su poznati majstori iz inostranstva, ali i domaći. Zgrada je dobila konačan izgled 1910. g. po projektu Ferdinanda Balaka, a 1911. g. po planu francuskog arhitekta Safreja „na zadnjoj fasadi Dvora, prema parku, izgrađeno je novo stepenište, sa zastakljenom verandom. Za realizaciju ovog plana angažovan je češki arhitekta i preduzimač Karlo Belada.“ Danas se u Dvoru nalazi muzej koji je djelimično sačuvao autentičnost dvorskog enterijera. Velikih rekonstrukcija u naše vrijeme nije bilo. Uglavnom se radilo o poslijepotresnoj obnovi, odnosno sanaciji zgrade i tekućem održavanju. Veća rekonstrukcija bila je 2008. g. kada je, između ostalog, vraćena fasadi boja kakva je bila i 1910. g. „nešto između bijele i sive“. Prošle godine fasade Dvora prekrečene su ponovo u crvenu boju. Zgrada je zaštićeni spomenik kulture I kategorije².

Dvorac prestolonasljednika Danila „Plavi dvorac“ – Cetinje. Radovi na izgradnji rezidencije prestolonasljednika Danila otpočeli su aprila 1894. g. tako što je osvećenje temelja obavio Mitrofan Ban i što je položen kamen temeljac na kojem su urezani knjaževi stihovi:

² Stanje kulturne baštine Crne Gore, Ministarstvo kulture i medija Republike Crne Gore, Podgorica 2006, 42.

„Sretan ovi dvorčić bio
Za Danila moga sina
Gospod nek mu blagi pošlje
Svoj blagoslov sa visina.“

Arhitekta nije poznat, a nadzor je vršio inž. Marko Đukanović. Već sljedeće godine u junu osveštan je „Novi“ dvorac. Tada su bili završeni grubi građanski radovi, potom je nastavljeno sa sitnijim radovima i uređenjem enterijera. Posebnu pažnju sam Danilo je posvetio uređenju dvorišnog prostora. Urađena je i visoka kamena ograda sa dvije stražare za perjanike. Fasada je bila okrečena u sivo (vjerovatno istom bojom kao Dvor knjaza Nikole, sa crvenim stubovima). Putopisci su, između ostaloga, zapisali u vrijeme podizanja palate da je to „ukusno, umjetničko pročelje sa ložom i mramornim stupovima“, a samo zdanje opisuju kao „gracioznu palaticu bečke arhitekture, okruženu ogradom“³. Poslije nešto više od 100 godina izvršena je adaptacija za potrebe funkcionisanja državnog aparata, odnosno Plavi dvorac ponovo ima rezidencijalni karakter. U međuvremenu je više puta mijenjana namjena ove zgrade, ali je najduže bio u sastavu Narodnog muzeja Crne Gore. U dnevnoj štampi možemo pratiti interesantan tok obnove ove građevine. Znamo da je nakon zemljotresa izvršena sanacija, a onda je 1998. g. u okviru pripreme izgradnje rezidencije predsjednika države na Cetinju planirano da se rekonstruiše Plavi dvorac uz izgradnju još nekih pratećih sadržaja. Idejni projekat uradili su arhitekta Zoran Petrović i „Biro 59“ iz Beograda⁴. Međutim, od ovog projekta se odustalo pa je Dvorac predat na staranje

³ Tatjana Jović, „Dvorac prestolonasljednika Danila na Cetinju“, *Glasnik NMCG*, n. s. knj. III, Cetinje, 121–138.

⁴ *Pobjeda*, 27. 8. 1998.

Narodnom muzeju⁵. Nekoliko godina kasnije ponovo je Plavom dvorcu vraćena funkcija rezidencije Predsjednika Republike. Tada je izvršeno prilagođavanje novoj-staroj funkciji. Plavi dvorac je spomenik kulture II kategorije⁶.

Dvorac kralja Nikole na Ivanovim koritima Ovaj ljetnikovac za knjaževu porodicu izgrađen je 1896. g, a prvi put renoviran 1905. godine. Skromna prizemna kuća koja je bila porušena i od koje su ostale samo zidine, ostala nam je poznata samo na osnovu starih fotografija. Temeljno rekonstruisani ljetnikovac završen je 2009. godine bez sličnosti sa prvobitnim.

Rodna kuća kralja Nikole, („palac“ na Njegušima) Dvorac na Njegušima podignut je na temeljima rodne kuće kralja Nikole „skromno prebivalište sa dvijema malim kulama... Veća jednospratna kuća nalik na manju tvrđavicu...“⁷. Rodna kuća kralja Nikole spomenik je kulture III reda⁸.

Dvorac kralja Nikole na Rijeci Crnojevića, Ljeskovac Kompleks je građen počev od devete decenije XIX vijeka (1883. g.), a već 1885. g. završena je gradnja veće dvospratne kamene kuće. U to vrijeme obnovljeni su i drugi okolni objekti. Veći radovi zabilježeni su tokom 1890. g. kada se spominje italijanski zidar i moler Frankveli. „Svi ti računi nabavki i izvršenih radova u dvoru, memoarska građa i onovremene fotografije u velikoj mjeri omogućavaju uvid u tadašnji izgled dvorskog kompleksa koji je knjaginja Milena s ponosom nazivala „malom Nicom“⁹.

⁵ „Zgrada ‘Plavi dvorac’ na kojem su proteklih mjeseci rađeni sanacioni radovi, preključe je predana na upotrebu Narodnom muzeju Crne Gore“. Dan, 20. 4. 2007.

⁶ *Stanje kulturne baštine...* str. 43.

⁷ T. Jović, „Dvorski posjedi knjaza-kralja Nikole na Njegušima, Lovćenu, Rijeci Crnojevića i Virpazaru“, *GNMCG*, n. s, knj. III, Cetinje, 2007.

⁸ *Stanje....* str. 35.

⁹ T. Jović, n. d, str. 108.

Kasnije brojne pregradnje i obnove na kompleksu pripadaju vremenu kada dvorac više nije u posjedu porodice Petrović. Najveću obnovu preduzeli su Karađorđevići u četvrtoj deceniji XX vijeka¹⁰. Danas dvorac nije zaštićen zakonom i nalazi se u potpuno ruševnom stanju. Iako je najavljeno da je formirana komisija koja treba da načini idejni projekat, za rekonstrukciju ništa se na spomeniku nije promijenilo, i dalje je zapušten, prepušten urušavanju i propadanju.

Dvorski kompleks na Kruševcu U okviru dvorskog kompleksa na Kruševcu u Podgorici nalazi se Dvorac Petrovića, dvorska crkva, Perjanički dom, tzv. trpezarija i 1997. g. izgrađen otvoreni objekat za muzičke manifestacije. Gradnja dvorca porodice Petrović trajala je od aprila 1891. g. kada je postavljen kamen temeljac do 1894. g. kada je dvorac završen. Projektant je nepoznat, a rukovodilac građevinskih radova bio je inženjer Marko Đukanović¹¹. Za vrijeme balkanskih ratova dvorac je preuređen za bolnicu koja je tu radila do 1974. godine. Čitav kompleks revitalizovan je i pretvoren u izložbene prostore. Prvog novembra 1984. g. tu je otvorena Galerija nesvrstanih zemalja „Josip Broz Tito“, a danas je tu Centar savremene umjetnosti Crne Gore. Dvadeset četvrtog januara 2012. g. dvorac Petrovića, odnosno njegov prvi sprat, ustupljen je Fondaciji Petrović-Njegoš. Dvorac je spomenik kulture kategorije¹².

Dvorac kralja Nikole–Nikšić. „Novi Knjažev dvor koji se veličanstveno diže pokraj Petrove Glavice, dovršen je. Građevina odgovara potpuno svijem pravilima novijeg neimarstva i dostojna će biti svrhe, kojoj je namijenjena.

¹⁰ Arhivska građa iz ovog vremena objavljena je u feljtonu u *Danu*, aprila 2008. g. Dragoljub Janjlić, „75 godina od obnove dvorca kralja Nikole u Rijeci Crnojevića“

¹¹ Grupa autora, *Kulturna baština Podgorice*, Podgorica, 2011, str. 59–61.

¹² *Stanje...* 46.

Projekat je našeg domorodca, mladog i valjanog inženjera Gosp. Andrije Radovića, koji je i svu radnju za sve doba nadgledao. U dvoru je već postavljen i vrlo bogati namještaj i danas će se sa srećom u isti preseliti cijela knjaževa Porodica.“¹³. Iako se smatra da je ovo jedan od najljepših, a svakako najmonumentalniji objekat koji su Petrovići podigli, on je kao važan arhitektonski spomenik i dalje neistražen. Nije poznat istorijat građenja¹⁴, a nije načinjena ni stilska analiza zdanja. Iako je proglašen za spomenik kulture II kategorije, o njegovom održavanju malo se vodi računa. Renoviran je za potrebe Zavičajnog muzeja, ali je nejasno kako su dozvoljeni devastacija i propadanje. Nadamo se da će najavljeni radovi na dvorcu vratiti zdanju stari sjaj.

Dvor kralja Nikole u Danilovgradu Knjaz Nikola je 1872. g. pisao ruskom ministru spoljnih poslova Aleksandru Mihailoviču Gorčakovu „položen je temelj novom gradu na Glavici u Bjelopavlićima pod nazivom Danilov grad, koji na sav mah napreduje, i gdje namjeravam više javnih zgrada podignuti, a osobito dom za sebe i dom za Senat, pošto uviđam da bi veoma probitačno bilo, da neko vrijeme, svake godine, i na onoj strani Crne Gore, skupa sa Senatorima probavim...”¹⁵. Danas se u zgradi dvora kralja Nikole nalazi Zavičajni muzej. Nije poznato tačno vrijeme građenja, kao ni arhitekta koji je zgradu projektovao¹⁶.

¹³ *Onogošt*, 14.VIII 1900, III (II), 33, str. 4. ovu vijest objavila je i ostala crnogorska štampa (*Glas Crnogorca...*)

¹⁴ Čak nije ni potpuno jasno ko je autor projekta, jer se kao mogući navode Andrija Radović, Josip Slade, M.M. Preobraženski

¹⁵ Pismo se čuva u Cetinjskom arhivu, a objavio ga je Dušan Vuksan, *Državni rad u Crnoj Gori od 1868–1872. g.*

¹⁶ U pismu Dragutina Milutinovića, arhitekta iz Beograda koji je bio angažovan od strane Nikole I na izradi urbanističkog plana Danilovgrada, navodi se i „... izjavi mi još Njeg. Svetl. i osobitu želju da načinim i planove za neke javne građevine, koje bi se imale zidati u Novoj Varoši. Među ove

Dvorac kralja Nikole na Topolici–Bar Dvorac kralja Nikole u Baru dio je većeg spomeničkog kompleksa koji čine: veliki i mali dvorac, dvorska kapela, zastakljena bašta, kule-stražare. Najreprezentativniji je veliki dvorac za koji se pretpostavlja da je sagrađen nekoliko godina prije 1888. g. kada ga je knjaz Nikola kupio za prestolonasljednika Danila od Petra Karađorđevića koji je dvorac bio namijenio svome sinu Đorđu. „... ovom prilikom javljamo da je Njeg. Visočanstvo Gospodar i Knjaz kupio lijepi dvorac Knjaza Đorđa i poklonio ga Svome Sinu i Našljedniku...”¹⁷. Istorijat dvorca i pratećih objekata rekonstruisan je na osnovu arhivske građe¹⁸. Međutim, i dalje je ostalo neriješeno pitanje projektanta. Iako se u literaturi navodi da se „njegova izgradnja vezuje za ime tadašnjeg dovrskog arhitekta Josipa Sladea“, pisanih potvrda o tome nema, a argumenti iznijeti u pomenutom članku nijesu dovoljni da bismo prihvatili da se za topolički dvorac „sa sigurnošću može pretpostaviti da je autorsko djelo Trogiranina Josipa Sladea“¹⁹. Stoga očekujemo da ovaj zaštićeni spomenik kulture II kategorije²⁰ dobije svoju naučnu monografiju koju je svakako zaslužio.

građevine spada: 1. Novi dvor Njeg. Svetl. 2. Senat 3. Tavnica 4. Škola 5. Crkva 6. Kula za obranu mosta. Od sviju javnih zgrada za ovu novu varoš načinih samo skicu za Senat; a u mesto ostalih sastavim četiri normalna plana za male kućice novih naseljenika.“ Inače, u to vrijeme u Danilovgradu borave i Marko Đukanović i A. Radović.

¹⁷ Glas Crnogorca, 17/1888, 6, 33. Takođe je prestolonasljednik Danilo dobio kao svadbeni dar i „dvorac Ratislava“ u Ulcinju, koji je potpuno srušen u Drugom svjetskom ratu. O tome Tanja Jović, „Dvorac ‘Ratislava’ u Ulcinju“, *GNMCG*, n. s. knj. V, Cetinje, 2009, 57–60.

¹⁸ V. Kasalica, T. Jović, „Spomenički kompleks dvorskih objekata kralja Nikole u Baru“, *GNMCG*, n. s. knj. V, Cetinje, 2009, 37–56.

¹⁹ N. d., str. 38.

²⁰ *Stanje spomenika*.... 41. m

Javne građevine

Bolnica „Danilo I“ Povodom rođenja prvog sina kralja Nikole, crnogorski narod je 1871. g. 30. juna, na Cetinje donosio vrijedne darove, a knjeginja Milena odlučila je da ih pretvori u novac kojim će sagraditi bolnicu. Zgrada je dovršena 1873. g. po projektu knjaževog ličnog ljekara dr Frilleya. Povodom svečanog otvaranja *Glas Crnogorca* 3. marta 1912. piše: „... na svečani način izvršeno je otvaranje bolnice Danilo I na Cetinju. Nova bolnica je podignuta na temeljima dosadašnje stare, lijepa je i solidna građevina, udobna, prostrana i odgovara svim higijenskim uslovima...“. Bolnica je spomenik kulture II kategorije. Bila je devastirana, ali je rekonstruisana u okviru projekta Beautiful Cetinje²¹.

Kraljevsko pozorište Zetski dom Istorija građenja i pregradnje na ovoj najstarijoj ustanovi kulture u Crnoj Gori počinje od 1. maja 1884. g. kada je položen kamen temeljac i kada je kao projektant angažovan Josip Slade iz Trogira, a kao rukovodilac građevinskih radova Jovo Terzović iz Herceg Novog i traje do danas. Grubi građevinski radovi završeni su 1888. godine²². Svečano otvaranje obavio je knjaz Nikola (čijim je ličnim zalaganjem a djelimično i materijalnim sredstvima ideja o teatru postala stvarnost) iz svoje kraljevske lože na galeriji pozorišta²³. U ratnim stradanjima na početku XX vijeka zgrada je demolirana, kasnije pretvorena u

²¹ Bolnice su osnivane i u drugim gradovima. Npr, u Nikšiću je 11. 12. 1887. g. počela da radi „Bolnica knjeginja Zorka“. Dr Petar Miljanić je po knjaževom naređenju „dao plan kako se kuća ima napraviti za bolnicu“.

²² U *Luči* 2/1896, 8, 375 čitamo: „Narodno pozorište već je dovršeno, loža ima 20. U parteru su 10 redova sjedišta, po veličini je dovoljno, a po ljepoti ne ustupa nijednom od omanjih pozorišta.“

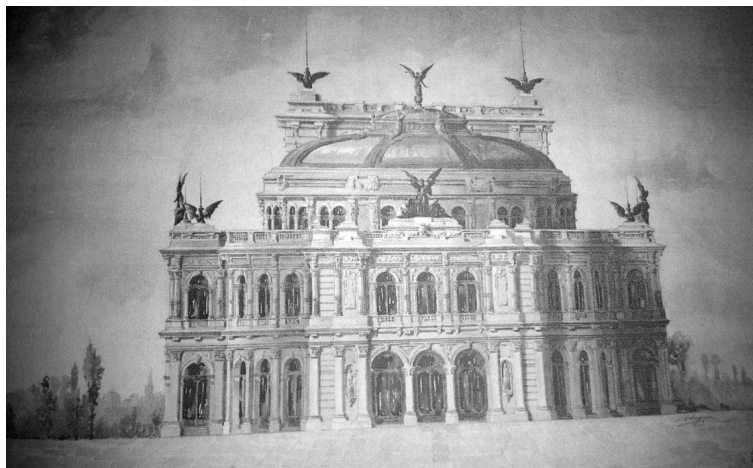
²³ *Glas Crnogorca*, god. XXXIX, br. 23, 22.maj 1910.

konjušnicu, obnovljena tek 1931. godine²⁴. Nove veće intervencije na enterijeru i eksterijeru Zetskog doma uslijedile su u poslije-potresnoj obnovi (pozorište je obnovljeno tek 1993. godine). Sve ove obnove su sudeći po sačuvanim fotografijama, mijenjale prvobitni izgled građevine i dosta toga ne odgovara izvornom stanju. Međutim, prije desetak godina, zahvaljujući ozbiljnim istraživanjima, koja su prethodila planiranoj rekonstrukciji pozorišta, a koja su obavili stručnjaci Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture sa Cetinja, došlo se do podataka zahvaljujući kojima je mogla biti načinjena rekonstrukcija prvobitnog izgleda objekta, pri čemu su se angažovani stručnjaci s jednakom pažnjom bavili eksterijerom i enterijerom. I onda se desio „slučaj Zetski dom“ koji je indikativan pri razmatranju tretmana zaštite spomenika kulture u Crnoj Gori. Naime, iako se navedenim istraživanjima došlo do novih, relevantnih, stručno, naučno i materijalno utemeljenih podataka, i na osnovu njih sačinjen idejni projekat rekonstrukcije, koji je trebalo da prethodi velikoj donaciji za obnovu Zetskog doma, nije realizovan. Najvažniji podaci do kojih se došlo prilikom izrade Idejnog projekta vezani su za predloženu rekonstrukciju enterijera. Naime, u Centralnoj narodnoj biblioteci su pronađene tri (od prvobitnih sedam) rolne sa predstavama muza, boginja umjetnosti, koje su nekada krasile tavanicu Zetskog doma. Takođe je pronađena knjiga iz 1881. g. po kojoj je rađena tavanica, a koju je radio češki slikar Ženišek. Kasnije su obavljene radovi na krovu i fasadi (2005. g.), a planirana rekonstrukcija u okviru projekta „Cetinje grad kulture“ za 2012. g. nije urađena. Kraljevsko pozorište Zetski dom spomenik je kulture I kategorije²⁵.

²⁴ Zetskim domom pasionirano se bavi Luka Milunović, koji je o ovoj kulturnoj ustanovi objavio veliki broj radova, a za nas je naročito interesantan rad *Pozorište Zetski dom 1884–1896: vrijeme izgradnje-prilog za monografiju*, izdavač „Zetski dom“.

²⁵ Stanje... str. 42.

Projekat Kraljevskog pozorišta u Baru Podsjećamo da je kralj Nikola pored Zetskog doma na Cetinju planirao da izradi i pozorište u Baru. Znamo to na osnovu sačuvanog idejnog projekta koji se nalazi u Arhivsko-bibliotečkom odjeljenju Narodnog muzeja Crne Gore u posebnim luksuznim koricama. Projekat je iz 1911. g. Rad je italijanskog arhitekta profesora Adolfa Magrinija i sadrži šest crteža (dva crteža osnove, dva su presjeci – transferzalni i longitudinalni, i dva su crteža pročelja i začelja planirane građevine)²⁶. Nažalost, projekat nije realizovan, ali on i sam po sebi predstavlja ogromnu vrijednost i potvrda je koliko je kralj Nikola nastojao da Crnu Goru približi modernim evropskim državama.

Projekat za pozorište u Baru

Austrougarsko poslanstvo Radovi na poslanstvu otpočeli su 1896. g. prvo otkupom zemljišta, od 1897–1899. g. gradnjom samog objekta po projektu inženjera Josipa Sladea. U sastavu objekta nalazi se i katolička crkva. Zgrada je kao ambasada služila do 1914. g. Između ratova tu je bila komanda Zetske

²⁶ Željko Milović, „Nesuđeni teatar na pristanu“, *Komuna* broj 3. jun 2012.

divizije (zgrada „Divizija“). Poslije rata ustupljena je školama, a potom Zavodu za zaštitu spomenika kulture koji je u njoj nalazio od 1983. g. kada su završeni konzervatorsko-restauratorski radovi. Veća sanacija na zgradi izvedena je 2000. g. kada je postavljena ograda, izmijenjen krovni pokrivač, uređena fasada. Nakon požara na zgradi Ruskog poslanstva u ovaj su objekat preseljeni studenti Likovne akademije²⁷. Zgrada je spomenik kulture II kategorije²⁸.

Rusko poslanstvo Jedna od najraskošnijih i najvećih palata koja je na samom početku XX vijeka nagovijestila izrastanje Cetinja u modernu varoš bila je zgrada Ruskog poslanstva. Gradnja ovog zdanja otpočela je maja 1900. g. i već 1901. g. čitamo u ondašnjoj štampi: „...palata ruske legacije koja se prošle godine otpočela graditi, ove nedjelje je već pokrivena. Elegantnija građevina ne može se više poželjeti, i odista čini čast estetičkom ukusu g. arhitekta Koradinija, koji ju je zamislio i izveo.“²⁹. Između dva svjetska rata ovdje je bila ženska gimnazija, učiteljska škola, a nakon adaptacije 1953. g. u zgradi je bilo smješteno dječije odjeljenje bolnice Danilo I³⁰. Nakon zemljotresa 1979. g. i restauracije bivše poslanstvo služilo je za potrebe Kulturološkog fakulteta, a potom Likovne akademije. Nažalost, 14. juna 2012.g. izbio je požar u potkrovlju zgrade. Nakon izvjesnog vremena krov je saniran³¹ a sad je u toku nova

²⁷ Dušan Martinović, Uroš Martinović, *Cetinje. Spomenici arhitekture*, Cetinje, 1980, str. 82,83.

²⁸ *Stanje...* 35.

²⁹ *Glas Crnogorca*, 13. oktobar 1901.

³⁰ Risto Dragičević, „Podizanje zgrade Ruskog poslanstva na Cetinju“, *Starine Crne Gore*, V, 1975, 181–187.

³¹ Zanimljivo je da su problemi sa krovom i izolacijom bili zabilježeni odmah po izgradnji. Po nalogu ruske vlade, tehnički pregled zgrade izvršio je ruski arhitekta fon Goli. U svom izvještaju iz decembra 1903. g. on ističe da

rekonstrukcija i adaptacija zgrade za potrebe Ministarstva vanjskih poslova. Nadamo se, pošto se radi o prvorazrednom spomeniku arhitektonskog nasljeđa, da će zaštita biti brižljivo isplanirana i realizovana. Rusko poslanstvo je spomenik kulture II kategorije³².

Rusko poslanstvo

Italijansko poslanstvo Izgradnja zgrade za smještaj Italijanskog poslanstva otpočela je 1905. godine, a radovi su zatim obustavljeni i nastavljeni tek 1909. godine. Zidanje je dovršeno 1910. godine uoči proglašenja Crne Gore za Kraljevinu. Zgradu je projektovao i radove izvodio arhitekta

novopodignuto zdanje, kako eksterijerom, tako i enterijerom ostavlja snažan utisak. Međutim, naglašava da postoje nedostaci, prije svega u konstrukciji krova, pa je „predložio arhitekti Koradiniju da prestane sa radom“. Tanja Jović, *Diplomatska predstavništva u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori*, Cetinje, str. 46. Pitanje krovne konstrukcije bilo je aktuelno i 1909. g. kada je za sanaciju angažovan arhitekta Safre, koji je inače radio na zgradi Francuskog poslanstva.

³² *Stanje...* str. 42.

Koradini. Kao poslantsvo korišćena je do 1915. g, potom je mijenjala brojne korisnike, a od 60-ih godina XX vijeka zgradu koristi Centralna narodna biblioteka. Za potrebe te ustanove urađen je 1976. g. projekat prema kojem je zgrada adaptirana³³. U nekoliko navrata i kasnije su vršene sanacije i restauracije. Uglavnom se radilo o zaštiti unutrašnjosti od vlage, popravkama oštećene fasade, krovne konstrukcije. Zahvaljujući donaciji norveške vlade, 2006. g. je rađeno na zdanju po projektu D. Mijuškovića³⁴. Stalnu brigu djelatnika Centralne narodne biblioteke za svoje objekte, za njihovo adekvatno čuvanje i održavanje, potvrđuje i nedavno objavljena ilustrovan dvojjezična publikacija³⁵. Nažalost, nije donijela nove podatke vezane za stilsku analizu, ali je doprinijela potpunijem poznavanju istorije ove građevine i njenih autora.

Francusko poslanstvo Nova zgrada za potrebe smještaja francuskih diplomatskih predstavnika podignuta je 1909–1910. godine. O toku radova znamo iz pisanja ondašnje štampe, kao i iz objavljene arhivske građe. „Sudeći po velikijem pripremama i veličini sume novca određene od francuske vlade za tu zgradu, moglo bi se unaprijed reći, da će po ljepoti, veličini i izradi, nova zgrada Francuskog poslanstva biti dostojna bogatstva prosvijećene Republike, ukusa njenih inženjera i zauzimljivosti za taj rad od strane francuskog poslanika pri našem Dvoru g. grofa Serseja. Zgrada će na svaki način biti novi ukras naše prijestonice“³⁶. Za sam projekat grof Sersej kaže: „Uz dužnu zahvalnost i veliko razumijevanje vaše cijenjene vlade, nadamo se, da će buduće zdanje, kako je i projektom predviđeno, obogatiti

³³ D. Martinović, U. Martinović, n. d, 91–93.

³⁴ *Pobjeda*, 31. 12. 2005, 1, 2, 3. I 2006.

³⁵ S. Burzanović, A. Dajković, *Italijansko poslanstvo na Cetinju*, Cetinje, 2015.

³⁶ *Cetinjski vijesnik*, br. 6d/1908, 19. jul.

vašu ionako lijepu varoš“. Zgrada je služila za potrebe predstavništva do 1915. godine. Kasnije su tu bili smješteni pošta, pa banka, a jedno vrijeme je tu bio smješten Kulturološki fakultet, a sada je tu smješteno Muzejsko odjeljenje Centralne narodne biblioteke. Poslanstvo je spomenik kulture II kategorije³⁷. Ohrabrujuća je najava da je CNB obezbijedila projektnu dokumentaciju za restauraciju i sanaciju Francuskog poslanstva, kao i za adaptaciju za potrebe budućeg Muzeja knjige. Finansirana iz međunarodnih fondova, izrađena je „arhitektonska studija“ zgrade, a koja obuhvata izučavanje arhivskog materijala u Crnoj Gori i Francuskoj, snimanje i arhitektonsku analizu bivšeg Francuskog poslanstva „u cilju promocije i buduće rehabilitacije ovog vrijednog spomenika kulture, koji je projektovao francuski arhitekta Pol Gode“. U međuvremenu publikovani su rezultati istraživanja u „Arhitektonska istraživanja zgrade bivšeg Francuskog poslanstva na Cetinju“. Kako je navedeno „projekat je realizovao EXPEDITIO Centar za održivi prostorni razvoj iz Kotora sa ciljem da se kroz istraživanje i arhitektonske analize stvori neophodna stručna osnova za dalji proces rehabilitacije, kao i da se predstave i promovišu vrijednosti bivšeg Francuskog poslanstva kao izuzetno značajnog kulturnog dobra Crne Gore“. Ovo je ohrabrujuća vijest za tretman spomenika kulture iz vremena vlade knjaza-kralja Nikole. Za Francusko poslanstvo pogotovo, jer je to jedina građevina na Cetinju za koju možemo reći da nosi čiste stilske odlike i to savremene arhitekture. Zato je ova rekonstrukcija prilika i da se izuča pojava secesije na Cetinju jer sigurno da je makar djelić priče o secesiji u graditeljstvu, ali i u primijenjenim umjetnostima, kao umjetničkog pokreta koji je najavio ulazak u moderno doba umjetnosti, vezan za Cetinje.

³⁷ *Stanje...* str. 42.

Francusko poslanstvo

Vladin dom Prije nego se pristupilo podizanju Doma Knjaževske Vlade, objavljen je u štampi³⁸ članak u kojem se očituje da je sazrela svijest o neophodnosti podizanja modernih zdanja u prijestonici i o tome kako bi podizanje jedne velike građevine uticalo na dalji tok gradnji u prijestonici, ali i u čitavoj Crnoj Gori. Dio tog novinskog teksta glasi: „Država bi mogla da onu sumu novca, koju svake godine izdaje vlasnicima kuća, u kojima su njena nadležstva, učini kao podlogu za zaključenje zajma, pomoću koga bi sagradila jedno veliko zdanje, u koje bi se smjestila sva ministarstva i važnija državna nadležstva... Naposljetku, takvo zdanje bilo bi i jedan ukras cijele prestonice i vidan dokaz da kod onijeh, koji bi njegovo građenje uskorili, ima smisla za nešto lijepo, korisno i napredno“. Zidanje je započeto kamenom temeljcem 7. juna 1909. godine, a dovršeno

³⁸ *Cetinjski vjesnik* 1/1908, 14, 3.

je 15. avgusta 1910. godine. Građeno je po projektu italijanskog arhitekta Karla Antonija Koradinija, a nadzor je vršio Marko Đukanović. Vladin dom je planiran, projektovan, građen, opremljen i stavljen u funkciju po ondašnjim najvišim standardima. Zgrada je izvedena kao zatvoreni blok sa unutrašnjim dvorištem. „I mala država može u minijaturi da dođe do svijeta onih odlika koje velikoj državi uzdižu njen ugled“³⁹. Zgrada, jedno vrijeme nazivana „Dom Slobode“ proglašena je za spomenik kulture I kategorije⁴⁰. Zbog značaja i reprezentativnosti građevine česta su investiciona ulaganja u njeno održavanje. To, i zbog činjenice da je u njoj smješten veći dio Narodnog muzeja Crne Gore od 1977. godine⁴¹.

Izgradnja Vladinog doma

³⁹ Ovako je pisao *Cetinjski vjesnik*, 3/1910, 99, 2, povodom završetka radova na Vladinom domu.

⁴⁰ *Stanje...* str. 42.

⁴¹ D. Martinović, U. Martinović, n. s, 101–102.

„Lokanda“ – Cetinje „izuzetna relikvija naše istorije i kulture“ dobila je prvu modernu, urbanu građevinu i prvi savremeni hotel u Crnoj Gori 1864. g. Nažalost, više ne postoji, srušena je 15. novembra 1979. godine nakon zemljotresa. To je zgrada koja je tokom duge istorije doživljavala niz adaptacija i rekonstrukcija. U početku prizemna (1881. g. imala je osam soba), dobila je dograđen sprat i dvadeset soba, a nakon brojnih intervencija 1924. g. imala je četrdeset jednu sobu⁴². „Na našu sramotu i bruku, čuvena Lokanda kao jedan od prvih simbola građanskog Cetinja, nepotrebno srušena poslije zemljotresa 1979. g, još nije rekonstruisana i pored odavno urađenog projekta“⁴³.

Tamnica Jusovača Jusovača je poznati bivši zatvor u širem centru grada Podgorice. Dobio je ime po Jusu Mučinu, podgoričkom zabitu koji ga je osnovao, a 1893. godine knjaz Nikola ga je pretvorio u takozvani Kažnjeni zatvor. Jedno vrijeme tu je bila smještena škola u kojoj su Crnogorci „učili za knjaževu muziku“. Kao zatvor, Jusovača je služila do sedamdesetih godina prošlog vijeka, a do prije nekoliko godina i kao dom za više porodica. Danas je to spomenik III kategorije, po Izvještaju o stanju nepokretne kulturne baštine u Crnoj Gori Ministarstva kulture iz 2006. godine, „devastiran“, a zapravo u stanju zapuštenosti koje je dovelo do radikalnog propadanja. Razlozi zakonite zaštite sukcesivno su nestajali, ali je status i dalje opstajao. Kako se radi o važnoj graditeljskoj baštini, tokom godina bilo je nekoliko pokušaja oživljavanja i novog definisanja ovog prostora, ali su svi oni bili kratkog daha. Mnogo puta su lokalne vlasti obećale da će raditi na objektu. Godinama se najavljivalo da je za Jusovaču predviđena izrada posebnog urbanističko-arhitektonskog rješenja. A u međuvremenu, čitamo u štampi „da se ipak na Jusovači nešto

⁴² Mihailo Mitrović, *Lokanda*, Kulturno nasljeđe, Cetinje, 1985, 104–117.

⁴³ A. Čilikov, u dnevnom listu *Republika*, 2006.

događa pobrinuli su se snalažljivi ugostitelji, pa su među viševjekovnim zidinama postavili kiosk i otvorili kafanu“.

Sada je Jusovača sasvim zapušten, ukorovljen i neodržavan prostor sa tragovima dugih godina nebrige. Kako kao zaštićeni spomenik kulture zahtijeva stroge kriterijume po kojima bi morala biti sačuvana, nadamo se da će najavljeni projekat sanacije koji realizuje JU Muzeji i galerije Podgorice⁴⁴ biti doveden do kraja. Ili će to biti samo još jedna nova stranica u već sklopljenom dosijeu Jusovače.

A zapravo su napuštena mjesta prilika da kao stara održe svoj identitet kroz novu namjenu tako što će postati potencijalna mjesta za kulturno djelovanje. Jer, pretvaranje napuštenih i urušenih građevina u mjesta za razne djelatnosti to je već odavno zaživjelo u drugim sredinama. Crna Gora, nažalost, nije tu mogućnost prepoznala pa tako nije iskoristila u tu svrhu ni nekoliko drugih građevina iz vremena kralja Nikole, koje su mogle biti sačuvane. Mislimo tu, na primjer, na Pivaru Nikšić, Monopol duvana u Baru i Podgorici i neke druge.

Privatne kuće

Kuća Đukanovića Nalazi se u Njegoševoj ulici na Cetinju. Podignuta je 1910. godine, najvjerovatnije po projektu vlasnika inženjera Marka Đukanovića. Ova dvospratnica sa mansardom tokom vremena je imala razne funkcije (banka, novinsko preduzeće „Pobjeda“ do 1956. g, a potom ponovo postaje dom za nekoliko porodica)⁴⁵. Karakteristika kuće Đukanovića su slobodne

⁴⁴ Konzervatorski projekat „Jusovača“ u Program zaštite i očuvanja kulturnih dobara za 2014. g. Ministarstva kulture, u kojem dio obrazloženja glasi: „izrada Projekta konzervacije kulturnog dobra Jusovača je neophodno da bi preduzeli mjere zaštite i valorizacije objekta koji je u ruševnom stanju.“

⁴⁵ D. Martinović, U. Martinović, n. d, 108–109.

skulpture rađene u betonu koje simbolizuju četiri godišnja doba. Neobičnost je tim veća što se slobodna skulptura obično vezuje za reprezentativna javna zdanja. To je potvrda da izgradnja ove kuće predstavlja prekretnicu u arhitekturi Cetinja na početku XX vijeka⁴⁶.

Kuća Vukotića „Jedva sedam godina nakon izgradnje znamenite kuće Ogista Perea u Ulici Franklin u Parizu, kojom istoričari označavaju trenutak epohalnog rađanja armiranog betona, na Cetinju je podignuta godine 1910. prva kuća u armiranom betonu sa svim bitnim odlikama i karakteristikama ranog i autentičnog kubizma, avangardnog i revolucionarnog pokreta u arhitekturi i umjetnosti Evrope XX vijeka. ‘Kvadratna kuća’ Vukotića u Njegoševoj ulici (broj 97), čiji je autor inž. Jovan Maguljani, predstavlja, po našem mišljenju, najdragocjeniji prilog jugoslovenske arhitektonske prakse rznici epohe evropske moderne arhitekture. To djelo fascinantne pročišćenosti, apsolutnog i suverenog purizma bez presedana u nas, može stati uz bok najblistavijih ostvarenja koja je moderna umjetnost građenja ostavila kao dio svoga najdragocjenijeg istorijskog nasljeđa.“⁴⁷

⁴⁶ Prema Izvještaju o implementaciji programa zaštite i očuvanja kulturnih dobara za 2013. g. navodi se „sprovođenje konzervatorskih mjera na skulpturama Četiri godišnja doba u porti kuće Đukanovića“. Obrazloženje: na osnovu konzervatorskih istraživanja i Elaborata iz 2011. g. Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore uspješno je realizovao konzervatorsko-restauratorske radove na skulpturama Četiri godišnja doba kod kuće Đukanovića.

⁴⁷ D. Martinović, U. Martinović, n. d, 110. Ovaj citat iskoristili smo prije svega kao ilustraciju za tvrdnju da arhitektura moderne u Crnoj Gori nije izučena i da se tom važnom segmentu u istoriji likovne umjetnosti ne poklanja potrebna pažnja. Naime, svi kasniji autori koji su se na bilo koji način bavili ovom zgradom ponavljaju tvrdnje iznijete u knjizi, bez dodatnih istraživanja i poređenja, ne pokazujući namjeru da se ozbiljnije pozabave stilskom analizom

Kuća vojvode Maša Vrbice Spada u neispisanu istoriju života i mnogih drugih građevina u Crnoj Gori. Privlači pažnju žalosnim stanjem u kojem se nalazi, skrivena iza višegodišnjeg zastora koji čuva tajnu njenog današnjeg izgleda, iza kojeg skrušeno čeka da bude porušena. Pokušaj da se skrene pažnja na kuću znamenitog vojvode izveo je umjetnik Pero Nikčević u okviru Cetinjskog bijenala 2002. g. koji je na specifičan način ispričao priču o ovom zdanju, za koje je rekao da je skroz urušena i najzapuštenija kuća na Cetinju.

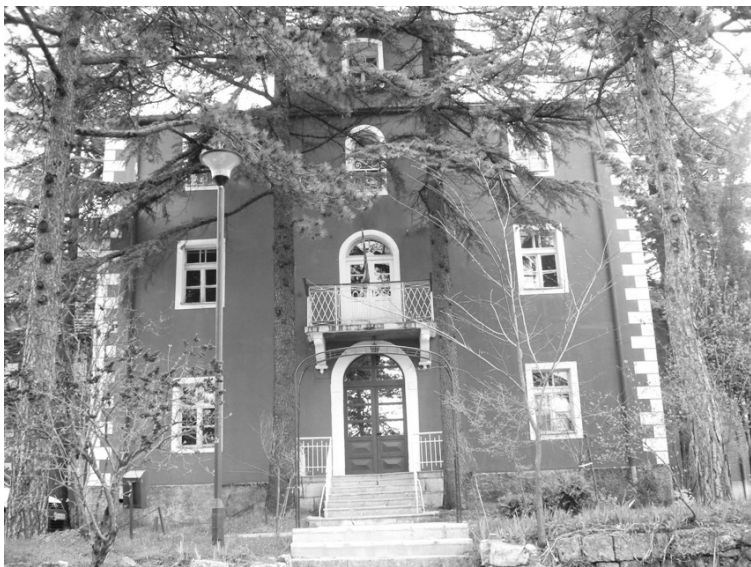

Kuća Maša Vrbice

Ljetnikovac u Brezoviku–Nikšić Grupi porodičnih domova pripada i ljetnikovac Boža Petrovića koji je bio važna ličnost u ondašnjoj Crnoj Gori. Ostalo je zabilježeno da je nakon donošenja Ustava 1905. godine otišao na svoje imanje u Brezovik i tu ostao do 1912. g. Kuća je već bila završena jer *Onogošt* bilježi⁴⁸: „U Četvrtak stigao je G. Božo Petrović, predsjednik Državnog Savjeta i Ministar Unutrašnjih Djela da u

ove, ali i drugih građevina na Cetinju. Tako čitamo, recimo „objekat je preteča ranog kubizma i dragocjen prilog crnogorske arhitekture avangardnom pokretu evropske Moderne...“.

krugu svoje porodice otpočine nekoliko dana u svome ljetnikovcu u Brezoviku.“ Reprezentativna stambena dvospratnica koja svjedoči o statusu i posebnom ukusu naručioca sagrađena je kao slobodnostojeća građevina sa svim obrađenim fasadama. U zgradi se od sredine prošlog vijeka nalazi upravna zgrada bolnice „Brezovik“. Po riječima rukovodilaca bolnice: „... upravnu zgradu smo djelimično rekonstruisali i vratili joj stari kraljevski sjaj. Nadamo se da ćemo uraditi još neke detalje, napraviti i staviti je pod zaštitu države...“⁴⁹

Kuća Boža Petrovića

Sve ove kuće nijesu zaštićeni spomenici kulture. To međutim ne umanjuje njihov značaj za istoriju arhitekture na početku XX vijeka. Zato nije ni nevažno u kakvom stanju se one nalaze i ne umanjuje se potreba da se njihovoj zaštiti priđe ozbiljno.

⁴⁸ *Onogošt*, god. I, br. 12, 29. jul 1899.

⁴⁹ *Vijesti*, 4. 11. 2013.

Kuća Gavra Vukovića. Arhitektonski najatraktivnija kuća u Beranama svakako je dom Gavra Vukovića u kojem je proveo posljednje godine života. Ovo zdanje, osim što predstavlja istorijsku, ima i arhitektonsku vrijednost. Pogotovo što je bila smještena u okruženju nevelikih i skromnih građevina. Pretpostavlja se da je podignuta između 1890. i 1900. godine, a projektant je ostao nepoznat. „Kuća vojvode Gavra Vukovića je jedini profani spomenik u Gornjem Polimlju sa odlikama secesije. Nažalost, arhitekta ovog zanimljivog zdanja je ostao nepoznat. Zahvaljujući vojvodi Gavru Vukoviću, obrazovanom diplomati i prvom crnogorskom pravniku, Gornje Polimlje, odnosno Berane, dobilo je zanimljiv spomenik stilske arhitekture. Zbog istorijskog značaja ličnosti vojvode Gavra Vukovića i jedinstvenosti objekta iz perioda secesije, kuća je zaštićena kao spomenik kulture III kategorije.“⁵⁰ Međutim, u *Pobjedi* čitamo⁵¹ „... kuća... je rađena u baroknom stilu, a prilikom izrade projekta prikupljeni su relevantni podaci kako bi se do detalja vratili autentični arhitektonski elementi, kako u spoljašnjem izgledu, tako i u enterijeru... tako da će čitav kompleks biti uređen u duhu vremena u kojem je kuća građena...“. Projekat rekonstrukcije uradio je Slobodan Slovinčić. Ova dva citata potvrđuju neophodnost strpljivog rada na analizi arhitekture iz vremena kralja Nikole.

Spisak privatnih domova koji su podizani u svim gradovima Crne Gore na razmeđu dvaju vjekova je dug. Spomenuli smo samo one najkarakterističnije koje su svojim arhitektonskim i stilskim osobenostima uticali da se broj velikih i moderno koncipiranih porodičnih kuća stalno uvećava. Pažljivim istraživanjem

⁵⁰ Č. Marković, R. Vujičić, *Spomenici kulture Crne Gore*, Novi Sad, 1997, 127.

⁵¹ *Pobjeda*, 12. jul 1999.

terena i upoznavanjem sa arhivskom građom ovaj broj će biti uvećan i doprinijeće sklapanju konačne slike o graditeljstvu ovoga vremena. Potvrdiće se da i manji, skromni objekti, odražavaju duh vremena i želju arhitekta da se u malim sredinama, skrajnutim od glavnih umjetničkih i graditeljskih tokova, primijene nova iskustva i nove graditeljske ideje. Kako su neke od ovih građevina samo sekvence u gradu, nužno ih je zaštititi i sačuvati zbog njihovih reminiscencija, makar i dalekih, na evropejstvo, na njihovu istoričnost.

Ovako nabrojani spomenici (spisak nije konačan, radi se o znatno većem broju) ukazuju, nadamo se, na važnost graditeljstva u Crnoj Gori na kraju XIX i početku XX vijeka. U izboru predstavljenih građevina vodili smo se njihovim stilskim ili istorijskim značajem. Naravno, glavno ograničenje predstavljao nam je stepen njihove (ne)istraženosti. Međutim, i tako okupljene na jednom mjestu, potvrđuju da se radi o korpusu koji je opravdano ozbiljno čuvati i temeljno istražiti. Smatramo da je stručna i naučna obaveza da se publikuje istorija moderne crnogorske arhitekture. Utisak je da se, za sada, ne vodi dovoljno računa o toj činjenici, a u Crnoj Gori ne postoje ni ustanove koje bi se time primarno bavile. A zapravo je neophodno da se i na ovom polju pređe sa individualnog na institucionalni rad. Za sada, slika o ovom segmentu arhitekture najrasvjetljenija je, razumije se, za Cetinje. Neke smo radove već naveli, ali pri svakom budućem radu neophodno je poći i od: Stanko Roganović, „Legacije kao ukras Prijestonice“, *Matica* I/2000, br. 2; Marko Špadijer, Stanko Roganović, *Diplomatska poslanstva u Kraljevini Crnoj Gori*, Zagreb, 2004; Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svjetskog rata*, Podgorica, 2012.

Međutim, ostaje neispitana istorija života većine ovih građevina u ostalim djelovima Crne Gore. Mi smo za te gradove

koristili uglavnom velike monografije (Nikšić, Podgorica, Kolašin...) i naročito dnevnu i periodičnu štampu, kao i brojne putopise.

I bez obzira na umjetničku vrijednost pojedinih arhitektonskih ostvarenja u vremenu vladanja knjaza-kralja Nikole, ova arhitektura nesumnjivo je kvalitetan pomak u formiranju crnogorskih gradova i zaslužuje našu veću pažnju.